Als het om de waarheid gaat, telt leeftijd niet.

Sophokleswedstrijd 2013: toelichtingen voor de jury

Antigone vv. 710-729 (ed. H. Lloyd-Jones, OCT = Loeb, 1994)

1. Korte situering

Uit het derde epeisodion van een tragedie die eigenlijk geen inleiding nodig heeft.
In het tweede epeisodion is Antigone opgepakt. Het kwam daarin tot de beroemde discussies, eerst tussen Kreoon en Antigone, daarna tussen Kreoon, Antigone en Ismene (die zich nu toch mee verantwoordelijk voelt), die uitliepen op de veroordeling van Antigone. Het koor heeft in het tussenliggende stasimon het tragische lot bezongen van Oidipous' familie, de Labdakiden.

Nu is Haimoon opgekomen, zoon van Kreoon, verloofde van Antigone: een jongeman tussen twee loyauteiten. Hij probeert zijn vader ertoe te overhalen zijn beslissing te herzien. Kreoon zal niet wijken, met de bekende fatale gevolgen.

Een confrontatie als deze, tussen vader en zoon, is relatief zeldzaam in de Griekse tragedie. Het is beslist niet vanzelfsprekend dat een zoon zijn vader zo belerend toespreekt als hier gebeurt – en dan nog met een oproep tot buigzaamheid, iets wat je eerder van een bezadigde ouder verwacht, vol levenswijsheid. Daarover gaat het uitdrukkelijk in deze passage: kan een vader iets leren van een zoon, een oudere van een jongere? Dat was duidelijk niét de opvatting van Kreoon, die in zijn voorafgaande woorden (verzen 639-680) beklemtoond had dat een zoon in alles achter zijn vaders mening moet staan; dat niets boven gehoorzame kinderen gaat; dat trouw aan een vader en aan de stad voorrang moet krijgen op de liefde voor een vrouw; en dat het een schande zou zijn te moeten buigen voor een vrouw. Haimoon zal dus erg voorzichtig proberen een andere mening aan te brengen…

Geen Griekse tragedie is de voorbije decennia meer vertaald in het Nederlands dan de *Antigone*. Uit dat aanbod zijn bij de wedstrijdopgave 10 vertalingen uit de voorbije 60 jaar te vinden, onderling soms erg verschillend van taal, stijl, functie: verzen (jambische zesvoeters in 1 en 10, vijfvoeters in 3 en 6, flexibele jamben in 7, 8 en 9) en proza (2, 4 en 5); leesvertalingen (de meeste) en speelvertalingen (7 en 8); 'vertalingsboekjes' (die in proza, vooral) en literaire vertalingen. Naar die vertalingen zal in de tekstverklaring hier en daar verwezen worden.

Belangrijke interpretatieproblemen lijkt de tekst niet te stellen, al zijn er wel een aantal verzen waarin de syntaxis niet evident is, en/of waar de tekstuitgaven verschillende lezingen voorstellen. Het zal vooral zaak zijn een goede toon te treffen en die consequent aan te houden. Bijvoorbeeld: hoe spreekt een zoon zijn vader aan, en hoe het koor de koning en de prins van de stad? De gepubliceerde vertalingen gebruiken jij, u en gij op zeer verscheiden wijze.

2. Tekst en toelichtingen

Haimoon

Ἀλλ᾽ ἄνδρα, κεἴ τις ᾖ σοφός, τὸ μανθάνειν 710
πόλλ᾽ αἰσχρὸν οὐδὲν καὶ τὸ μὴ τείνειν ἄγαν.
Ὁρᾷς παρὰ ῥείθροισι χειμάρροις ὅσα
δένδρων ὑπείκει, κλῶνας ὡς ἐκσῴζεται,
τὰ δ᾽ ἀντιτείνοντ᾽ αὐτόπρεμν᾽ ἀπόλλυται.
Αὕτως δὲ ναὸς ὅστις ἐγκρατὴς πόδα 715
τείνας ὑπείκει μηδέν, ὑπτίοις κάτω
στρέψας τὸ λοιπὸν σέλμασιν ναυτίλλεται.
Ἀλλ᾽ εἶκε, θυμῷ καὶ μετάστασιν δίδου.
Γνώμη γὰρ εἴ τις κἀπ᾽ ἐμοῦ νεωτέρου
πρόσεστι, φήμ᾽ ἔγωγε πρεσβεύειν πολὺ 720
φῦναι τὸν ἄνδρα πάντ᾽ ἐπιστήμης πλέων·
εἰ δ᾽ οὖν, φιλεῖ γὰρ τοῦτο μὴ ταύτῃ ῥέπειν,
καὶ τῶν λεγόντων εὖ καλὸν τὸ μανθάνειν.

Koor

Ἄναξ, σέ τ᾽ εἰκός, εἴ τι καίριον λέγει,
μαθεῖν, σέ τ᾽ αὖ τοῦδ᾽· εὖ γὰρ εἴρηται διπλᾶ. 725

Kreoon

Οἱ τηλικοίδε καὶ διδαξόμεσθα δὴ
φρονεῖν ὑπ᾽ ἀνδρὸς τηλικοῦδε τὴν φύσιν;

Haimoon

Μηδὲν τὸ μὴ δίκαιον· εἰ δ᾽ ἐγὼ νέος,
οὐ τὸν χρόνον χρὴ μᾶλλον ἢ τἄργα σκοπεῖν.

Vooraf geef ik een prozavertaling die de tekst trouw volgt, zonder literaire aspiraties: de vertaling uit de docentenhandleiding bij het Hermaion-handboek (zie onder 3 voor bibliografische referenties). Hier en daar kan ze nog verbeterd worden (zie toelichtingen), maar als hulp bij het snel begrijpen van het Grieks kan ze zeker diensten bewijzen. Als inzending voor de Sophokleswedstrijd zou ze geen kans maken.

H. *Maar het feit dat een man veel leert, ook al is het een wijs iemand, en dat hij niet al te onbuigzaam is, is geen schande. Je ziet hoe langs de door de winterregen gezwollen bergbeken, van alle bomen die (bomen) die meegeven hun takken behouden, maar die weerstand bieden met wortel en tak worden uitgeroeid. Wie op dezelfde manier de schoot van het scheepszeil strak gespannen heeft en niet laat vieren, vaart, doordat hij het schip doet kapseizen, verder met de roeibanken ondersteboven. Wijk dan en sta ommekeer van gedachte toe. Want als er een mening, ook al is die van mij die jonger ben afkomstig, van toepassing is, dan zeg ik dat verreweg het beste is dat een man in alles vol van inzicht is; àls dat tenminste zo is – want het wil weleens anders uitvallen –, anders is ook het luisteren naar hen die goed spreken mooi.*

Koor *Heer, het is passend dat u, als hij iets nuttigs zegt, iets leert en* (tegen Haimon) *ook jij van hem. Er is namelijk aan beide kanten goed gesproken.*

K. *Moet ik, op mijn leeftijd, soms ook nog worden onderwezen in het denken door zo'n jeugdig iemand?*

H. *In niets wat niet rechtvaardig is; ook al ben ik jong, men moet niet meer naar de leeftijd dan naar de daden kijken.*

Hieronder volgt wat teksthulp, met af en toe in cursief Nederlandse omzettingen, die absoluut geen voorbeeldvertalingen zijn.

Ἀλλ᾽ ἄνδρα, κεἴ τις ᾖ σοφός, τὸ μανθάνειν 710
πόλλ᾽ αἰσχρὸν οὐδὲν καὶ τὸ μὴ τείνειν ἄγαν.

- πόλλ᾽ (πολλά): LV bij μανθάνειν, in enjambement
- αἰσχρὸν οὐδὲν (ἐστιν): over de twee met τὸ gesubstantiveerde infinitiefzinnen
- τείνειν: *spannen*, hier intransitief: *weerspannig zijn, weerstand bieden, onbuigzaam zijn*; het werkwoord komt ook terug in de twee beelden die als illustratie worden opgeroepen in de volgende verzen (714 en 716)

Ὁρᾷς παρὰ ῥείθροισι χειμάρροις ὅσα
δένδρων ὑπείκει, κλῶνας ὡς ἐκσῴζεται,
τὰ δ᾽ ἀντιτείνοντ᾽ αὐτόπρεμν᾽ ἀπόλλυται.
Αὔτως δὲ ναὸς ὅστις ἐγκρατὴς πόδα 715
τείνας ὑπείκει μηδέν, ὑπτίοις κάτω
στρέψας τὸ λοιπὸν σέλμασιν ναυτίλλεται.

Haimon haalt twee *exempla* aan, uit de natuur en de scheepvaart – ze roepen de wereld van de Homerische vergelijkingen op, en zullen inderdaad ingezet worden om een 'Iliadische' oproep te doen, zie vers 718. Beide beelden zijn in drie syntactisch compacte verzen geformuleerd, en bovendien bevat het tweede beeld enkele technische termen die voor niet-zeilers allicht niet meteen evident zijn: het is niet makkelijk ze in het Nederlands zowel poëtisch als duidelijk weer te geven. Geen van de gepubliceerde vertalingen is echt geslaagd in deze passage. Hopelijk lezen we beter!

- παρὰ ῥείθροισι χειμάρροις: *langs door winterregens gezwollen bergbeken*
- ὡς: bij Ὁρᾷς: *je ziet hoe…*
- ὁ κλών: *twijg, tak* – niét 'blad', zoals in vertaling 8
- αὐτόπρεμνος: *met wortel en tak*, predicatief (en hier ook letterlijk te nemen; de uitdrukking wordt in het Grieks – zoals in het Nederlands – doorgaans metaforisch gebruikt)
- Αὔτως: *op dezelfde manier*: gaat over het beeld als geheel: "Zo is het ook met…"; de Hermaion-vertaling plaatst de uitdrukking niet op de beste plaats (*Wie op dezelfde manier…*).
- ναὸς ὅστις ἐγκρατὴς πόδα | τείνας…: de betekenis is duidelijk, de syntactische constructie is niet eenduidig. Deze tekst moet als volgt geïnterpreteerd worden: "al wie het schip controleert (ἐγκρατής + gen. ναός) en de schoot van het zeil aanspant…" – uit v. 711 weten we dat τείνω in deze context 'te strak' impliceert. Sommige edities (b.v. Griffith en Lenaers) lezen ἐγκρατῆ; in dat geval staat dit adjectief in de (minder evidente) betekenis 'strak' predicatief (en) proleptisch bij πόδα, en moet ook de genitief ναός daarbij genomen worden: "al wie de schoot van het zeil van het schip strak aanspant"… De meeste vertalingen omzeilen de keuze; enkel vertaling 2 gaat voor nog een andere interpretatie: ze leest ἐγκρατῆ en neemt ναός als voorwerpsgenitief daarbij.
- ὑπτίοις σέλμασιν: *met de roeibanken ondersteboven*

Ἀλλ᾽ εἶκε, θυμῷ καὶ μετάστασιν δίδου.

Ook hier is de algemene betekenis wel duidelijk, maar de tekst zelf en de syntaxis minder. Een deel van de manuscripten leest θυμῷ; in dat geval kan εἶκε best absoluut genomen worden (zeker met de interpunctie die in de wedstrijdopgave staat), en betekent het vers: "Komaan, geef toe, en gun je *thumos* (neutraal) een ommekeer". Andere manuscripten (en de meeste tekstedities) lezen θυμοῦ, wat dan als genitief bij εἶκε hoort: "Komaan, doe afstand van je *thumos* (pejoratief), en geef jezelf een ommekeer". Ook hier maken de meeste vertalingen geen duidelijke keuze (1 en 4 laten het vers gewoon weg).

Γνώμη γὰρ εἴ τις κἀπ᾽ ἐμοῦ νεωτέρου
πρόσεστι, φήμ᾽ ἔγωγε πρεσβεύειν πολὺ 720
φῦναι τὸν ἄνδρα πάντ᾽ ἐπιστήμης πλέων·
εἰ δ᾽ οὖν, φιλεῖ γὰρ τοῦτο μὴ ταύτῃ ῥέπειν,
καὶ τῶν λεγόντων εὖ καλὸν τὸ μανθάνειν.

- κἀπ᾽ ἐμοῦ = καὶ ἀπὸ ἐμοῦ: *als er ook van mij – al ben ik jonger – een mening toepasselijk is*
- πρεσβεύειν: *de voorkeur verdienen, het beste zijn*; onderwerp is het volledige vers 721, *dat de mens van nature geboren wordt (zou worden) vol kennis*
- πάντα: acc. onz. mv., bijwoordelijk of accusatief van betrekking: *op alle vlakken*. Vertalingen 3 en 8 lijken met "iedereen" te interpreteren als ml. enk. bij ἄνδρα.
- πλέως + gen. *vol van*
- εἰ δ᾽ οὖν… "als dat niet zo is" (de Hermaion-vertaling is hier niet juist) - φιλεῖ γάρ… *want het gebeurt nu eenmaal vaak dat het niét zo uitvalt*
- τῶν λεγόντων εὖ hoort samen, genitief bij τὸ μανθάνειν, *leren van mensen die goede raad geven*; opvallende woordschikking (bijwoord nà werkwoord) en versstructuur (want een middencesuur na de derde voet), waardoor de laatste woorden van Haimoon zowel syntactisch als metrisch een extra lading krijgen.

Koor

Ἄναξ, σέ τ᾽ εἰκός, εἴ τι καίριον λέγει,
μαθεῖν, σέ τ᾽ αὖ τοῦδ᾽· εὖ γὰρ εἴρηται διπλᾶ. 725

Het koor spreekt eerst Kreoon aan (eerste σέ), dan Haimoon (tweede σέ), en herneemt enkele kernwoorden uit het laatste vers van de redenering van de zoon: μαθεῖν en εὖ εἴρηται. De algemene waarheid is volgens het koor van toepassing op vader én zoon (διπλᾶ: *allebei, nl de twee speeches*).

Kreoon

Οἱ τηλικοίδε καὶ διδαξόμεσθα δὴ
φρονεῖν ὑπ᾽ ἀνδρὸς τηλικοῦδε τὴν φύσιν;

Haimoon

Μηδὲν τὸ μὴ δίκαιον· εἰ δ᾽ ἐγὼ νέος,
οὐ τὸν χρόνον χρὴ μᾶλλον ἢ τἄργα σκοπεῖν.

Dit is uiteindelijk de knoop: voor Kreoon is het ondenkbaar dat oud naar jong moet luisteren (τηλικόσδε, *van die leeftijd*, duidt hier achtereenvolgens op oud en jong), zo blijkt uit zijn retorische vraag. Haimoon vindt de leeftijd van de spreker ondergeschikt aan inhoud (τὰ ἔργα) van zijn boodschap.

- Μηδὲν τὸ μὴ δίκαιον: voorwerp bij verzwegen διδαξόμεσθα φρονεῖν: *Neen, (je moet) niets (van mij leren) dat niet rechtvaardig/juist is*.

3. Geraadpleegde commentaren

A. Brown, Sophocles: Antigone (Aris & Phillips Commentaries) Warminster 1987

W. Göbbels – M.J. Govers – J. Steeghs, Antigone. Een tragedie van Sofokles (Hermaion Eindexamensyllabus) Emmeloord 1997

M. Griffith, Sophocles, Antigone (Cambridge Greek and Latin Classics) Cambridge 1999

R.C. Jebb, Sophocles. The Plays and Fragments with critical notes, commentary, and translation in English prose. Part III. The Antigone. Cambridge 1900 [Amsterdam 1962]

J.C. Kamerbeek, The Plays of Sophocles. Commentaries. Part III. The Antigone. Leiden 1978

R. Lenaers, Sophocles, Antigone (Geerebaert – klassieken) Brussel 1998[9].

4. Over de jurering

Uiteraard volgen we de algemene uitgangspunten (1-4) en criteria (5-6) die op de website vermeld staan:

> 1. Vertalen is: *met de middelen die het Nederlands heeft*, zo goed mogelijk weergeven wat de Latijnse/Griekse tekst zegt met de eigen middelen van het Latijn/Grieks.
>
> 2. De zogenaamde tegenstelling tussen 'letterlijk' en 'vrij vertalen' is bedrieglijk. Je kan alleen vertalen, ofwel letterlijk weergeven.
>
> 3. De vertaler kiest en beslist zelf hoe hij/zij een uitdrukking of zinswending, een gedachte weergeeft: 'letterlijke' vertalingen tussen haakjes zijn overbodig, zelfs storend en worden niet gelezen.
>
> 4. De vertalingen zijn van het soort dat bestemd zou kunnen zijn voor andere lezers dan de makers en hun leraren, lezers die de vertaling niet met het origineel vergelijken.
>
> 5. Aan de vertalingen van Vergilius en Sophokles, die in klassikaal verband tot stand komen, mogen uiteraard hoge eisen worden gesteld inzake correct begrip van de tekst in al zijn aspecten.
> Ernstige fouten tegen dat eerste criterium kunnen niet worden geduld. Als een tekstonderdeel verkeerd is begrepen tengevolge van een foutieve interpretatie van morfologie, syntaxis of semantiek, komt de vertaling dan ook *niet in aanmerking* voor verdere evaluatie.

6. De overblijvende vertalingen worden beoordeeld op weloverwogen woordkeus, vlekkeloos Nederlands, vlotte leesbaarheid, logische opbouw en verzorgde stijl in het Nederlands, respect voor de toon en de sfeer van de tekst, inleven in de tijdgeest.
Echt opvallende, extra geslaagde wendingen, creatieve vertalingen die verrassend goed zijn in hun geheel geven aan de vertaling een meerwaarde die de jury zeker zal weten te waarderen.

Zoals steeds worden de kopijen over twee groepen (van naar verwachting elk 4 of 5 juryleden) verdeeld voor een eerste verbeterronde. Wie een ernstige fout meent vast te stellen, meldt dat aan de hele groep, die eventueel tot (op de kopij te motiveren) uitsluiting beslist. Bij betwisting wordt de fout voorgelegd aan de juryvoorzitter, die ook de andere groep op de hoogte brengt van de discussie. Na de eerste ronde worden de beste kopijen (hooguit een vijftal) uit elke groep ook nog eens door de andere groep gelezen en beoordeeld. De twee punten samen leveren het eindresultaat op.

In de groepen geeft elk jurylid een cijfer op 20, als volgt samengesteld:
- een cijfer op 10 als globale beoordeling van de vertaling *als Nederlandse tekst*, dus zonder met het origineel te vergelijken: in welke mate is dit "verzorgd en vlot leesbaar Nederlands, met respect voor de toon en de sfeer van de tekst"? Wordt er een coherent register gehanteerd, of zijn er stijlbreuken? Is de tekst helder en begrijpelijk voor wie het Grieks niet voor zich heeft? Is deze tekst als toneeltekst te gebruiken? Maakt hij gebruik van poëtische middelen?
- een cijfer op 10 op basis van een *vergelijking met wat er in het Grieks* "eigenlijk staat": zie daarvoor onder meer de toelichtingen bij de tekst, hierboven. Voor dit onderdeel kijken de verschillende juryleden elk naar een beperkt aantal Griekse verzen.

De totaalscore op 100 is gewoon de som van de quoteringen van de vijf juryleden (en als er geen vijf zijn, oefenen we ons regeltje van drie). Belangrijker dan overeenstemming tussen de verschillende beoordelaars is dat ieder voor zich coherent blijft bij de beoordeling. Voor of bij de aanvang van de jurering even een 'checklist' opstellen kan daarbij helpen.
En ten slotte: aangezien het om een relatieve beoordeling gaat (we moeten 'gewoon' de beste inzendingen selecteren) kunnen we erg uiteenlopende cijfers geven, en het hele spectrum van 0 tot 10 gebruiken. Niet om klassen te "buizen", wel om duidelijker te onderscheiden tussen gewoon, goed en erg goed.

Kristoffel Demoen